

فراتحلیل پژوهش‌های انجام‌شده درباره مناظرات امام رضا (علیه السلام) در فصلنامه فرهنگ رضوی

دریافت: ۱۴۰۰/۵/۶ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۴

فاطمه حاجی اکبری^۱، علیرضا حسینی^۲

چکیده

مناظرات امام رضا (علیه السلام) به دلیل الگو بودن ایشان همواره مطرح بوده و در پژوهش‌های گوناگون از زوایای مختلف بدان پرداخته شده است. تعداد و تنوع مقالات منتشر شده در این زمینه حکایت از اهمیت این موضوع دارد. هدف این پژوهش فراتحلیل مقالات با موضوع مناظرات رضوی برای ارائه جمع‌بندی و دسته‌بندی یافته‌ها از آخرین تلاش‌های علمی انجام‌شده درباره موضوع و بررسی مولفه‌های به کار گرفته در این پژوهش‌هاست. این مقاله در چهارچوب فراتحلیل کیفی که یکی از برترین کوشش‌های محققان برای غلبه بر پژوهش‌های تکراری است، با شناسایی ۲۰ مقاله علمی پژوهشی در مجله فرهنگ رضوی به شیوه تمام‌شماری نمونه‌های در دسترس به تحلیل و بررسی مطالعات در زمینه مناظرات رضوی پرداخته است. نتایج این پژوهش از یک سو به معرفی کامل همه پژوهش‌های انجام‌شده درباره یک موضوع می‌پردازد و مانع دوباره کاری می‌شود و از سوی دیگر با ترسیم توانایی‌ها و کاستی‌های پژوهش، افق‌های پژوهشی جدیدی را به روی پژوهشگران می‌گشاید. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد اکثر مقالات منتخب، مشتمل بر موضوعاتی است که به اصول کلی حاکم بر مناظرات نظیر روش‌شناسی، اهداف، مبانی، محورهای تربیتی مناظره، آزاداندیشی در مناظره و ... می‌پردازد. مهم‌ترین مولفه‌های مطالعات مناظرات رضوی در مقالات ذکر شده از جهت اصول کلی ناظر بر مناظرات شامل معیارهای اخلاقی، علمی و فنی است. پراکندگی مطالعات نشان می‌دهد که استان‌های مرکزی، شمال و شمال شرقی، غرب و سپس جنوب بیشتر مورد توجه محققان قرار گرفته که این محل بیشتر به دانشگاه‌های محل تحصیل پژوهشگران وابسته است.

کلیدواژه‌ها: مناظره، امام رضا (علیه السلام)، فراتحلیل کیفی، فصلنامه فرهنگ رضوی، مقالات رضوی.

f.hajiakbari@kub.ac.ir

ar.hosseini@kub.ac.ir

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کوثر بجنورد (نویسنده مسئول):

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

۱. بیان مسئله

زندگی امام رضا (علیه السلام) از ابعاد مختلف قابل بررسی است. یکی از ابعاد مهم آن بُعد فرهنگی، علمی و پاسداری از حریم عقاید اسلامی در برابر امواج سهمگین حملات مکتب‌ها و فرق مختلف به اصول و فروع اسلام در شرایط خاص عصر آن حضرت است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۲). دوران امام رضا (علیه السلام) یکی از شاخص‌ترین ادوار پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلامی است به گونه‌ای که به «عصر طلایی» معروف شده است. این برهه از تاریخ با اوج‌گیری فعالیت ادیان، مذاهب و فرقه‌های انحرافی و گرایش‌های کلامی مختلف اهمیت ویژه دارد؛ چراکه گفتمان‌های متفاوت یا حتی متضاد موجود در جامعه امکان علنی شدن مواضع خود را پیدا کردند (پورفر، ۱۳۹۸: ۱۸۴). مناظره به معنای گفت‌وگویی دو جانبه است که هر یک از دو طرف با استدلال و ارائه برهان تلاش می‌کند تا برتری دیدگاه خود را به دیگری نشان دهد (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۵۱). مناظره‌های رضوی به‌ویژه با رهبران ادیان مختلف می‌تواند الگویی برای برگزاری مناظرات جوامع امروزی باشد. امام رضا با افراد مختلف از جمله نماینده یهود (راس الجالوت) نماینده مسیحیان (جاثلیق) نماینده یهودیان (هربذ اکبر)، عمران صائبی، نماینده زنداقه و مادی‌گرایان، با کسانی که در فرقه‌های اسلامی دیدگاه‌های خاصی داشتند مانند سلیمان مرزوی، ابوقره، علی بن محمد بن جهم، مامون، ابن سکیت و افراد ناشناس دیگر به مناظره پرداخته است (روحی برندق، ۱۳۹۶: ۸).

مناظرات امام رضا (علیه السلام) مسئله‌ای تاریخی و متعلق به گذشته نیست، بلکه از نظر پاسداری از حریم اسلام و خط مکتبی سرمشق پراهمیت بسیار جامعی برای امروز و هر زمان دیگر است. با آنکه وسایل ارتباط جمعی آن روز مثل امروز گسترده نبود، ولی امام از جلسات مناظره به‌عنوان یکی از موثرترین وسایل ارتباط جمعی آن روز بهره کافی گرفت؛ زیرا اخبار این جلسات به دلیل شرایط خاص حاکم بر آن در سرتاسر کشورهای اسلامی پخش می‌شد و از این طریق هم توطئه‌های تخریبی مامون را خنثی می‌کرد و هم جامعه اسلامی آن روز را که در شرایط بسیار حساسی از نظر فکری و فرهنگی به سر می‌برد از

انحراف‌رهایی بخشید. بعید نیست یکی از دلایل متعدد پذیرش ولایت‌عهدی تحمیلی مامون از سوی امام (علیه السلام) انجام این رسالت بزرگ باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۶۸).

دربارهٔ مناظرات رضوی پژوهش‌های متعددی انجام شده است. برخی پژوهش‌ها ناظر بر روش‌شناسی مناظرات رضوی هستند و برخی اصول حاکم بر مناظرات را از نگاه بایدها و نبایدها بررسی کرده‌اند. در حقیقت، هر یک از زاویه‌ای به این مناظرات پرداخته‌اند.

پژوهشگران علوم انسانی برای بازنگری پیشینهٔ موضوع‌های پژوهشی و کشف روابط جدید در میان تعداد زیادی از پژوهش‌هایی که قبلاً انجام شده از روشی به نام فراتحلیل (Meta analysis) استفاده می‌کنند. شواهد حاکی است که اینک فراتحلیل روش پذیرفته‌شده و در علوم انسانی کاربرد آن روبه فزونی است (عابدی، ۱۳۸۵: ۱۲۱). در دههٔ اول سال ۱۹۸۰ وضعیت پژوهش‌های انجام‌شده در علوم اجتماعی و انسانی موجب نگرانی دانشمندان شد. پیشرفت علمی این شاخه از علم در مقایسه با علوم دیگر کند بود. با توجه به آنکه موضوع اصلی پژوهش‌های علوم انسانی انسان است، از یک‌سو تعریف پدیده‌های مورد پژوهش به‌سختی صورت می‌گیرد و از سوی دیگر، روش‌های مداخله از پژوهشی به پژوهش دیگر متفاوت بوده که این دو عامل در کنار یکدیگر سبب‌ساز افزایش حجم پژوهش‌ها در این علوم است. از این‌رو، پژوهشگران دههٔ اول ۱۹۸۰ به این نتیجه رسیدند که برای به‌کارگیری نتایج پژوهش‌های انجام‌شده، انتشار، تفسیر، ارزشیابی و شناخت نقاط ضعف آن‌ها فقدان یک روش منظم محسوس به چشم می‌خورد. در حقیقت تجزیه و تحلیل درست آنچه در گذشته انجام شده گاهی اوقات ممکن است موجب بازنگری و حتی صورت‌بندی نظریه جدید شود. هدف فراتحلیل استنتاج تفاوت‌های موجود در پژوهش‌های انجام‌شده است تا بتوان به‌وسیلهٔ آن به نتایج کاربردی دست یافت (دلور، ۱۳۹۱: ۳۱۴) اصطلاح فراتحلیل را اولین بار گلاس، رئیس انجمن تحقیقات آمریکا در سال ۱۹۷۶ به‌کار برد (همان: ۳۱۵).

در فراتحلیل دربارهٔ کیفیت پژوهش یا پژوهش‌های بازنگری‌شده پیش‌داوری صورت نمی‌گیرد. واحد تحلیل آن مطالعات انفرادی پژوهشگرانی است که دربارهٔ یک موضوع

واحد انجام شده است. در حقیقت، فراتحلیل را میتوان نوعی بازنگری پیشینه پژوهشی در نظر گرفت که مبتنی بر انگاره تراکمی دانش است؛ زیرا مهمترین فرض این انگاره آن است که دانش حالت تراکمی دارد و پژوهشگران بر اساس آثار و یافته‌های پژوهشگران قبلی مطالعات خود را پیش می‌برند (هومن، ۱۳۹۸: ۲۴). فراتحلیل با مقایسه و مقابله مبانی بینشی، روشی، یافته‌ها و نتایج توصیفی تبیینی به دست آمده درباره هر موضوع به نوعی بینش و روش تلفیقی منجر می‌شود و مبنایی محکم مبتنی بر انباشت یافته‌ها برای جلب توجه بیشتر به بینش‌ها و روش‌های چندگانه مرتبط با تحلیل هر یک از پدیده‌های اجتماعی فراهم می‌سازد (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۲۷).

نشریات یکی از مهم‌ترین محل‌های انتشار نتایج تحقیقات علمی پژوهشگران است. مقاله‌های منتشرشده در نشریات نیز به لحاظ تازگی مطالب و تخصصی بودن محتوا و همچنین سهولت دسترسی از ضروری‌ترین منابع پژوهش‌اند (نیازی، ۱۳۸۰، ۵۲) از این رو، لازم است همواره این تحقیقات از جنبه‌های گوناگون بررسی شود. یکی از راه‌های شناخت نشریه‌های علمی پژوهشی، تحلیل محتوا و دسته‌بندی موضوعی مقالات و شناخت نوع مطالب منتشرشده آن‌هاست (قبادی و همکاران، ۱۳۹۵). بی‌تردید تحلیل محتوای مقالات یک نشریه از روش‌های معتبر برای ارزش‌یابی مقالات یک نشریه است و نتایج و یافته‌های آن می‌تواند دست‌اندرکاران نشریات را برای ارتقای محتوای نشریه یاری کند.

برای اجرای روش فراتحلیل ابتدا منابع مشخص و شناسایی می‌شود و در مرحله بعد نتایج پژوهش‌های انتخاب‌شده با هم ترکیب و مقایسه و در مرحله آخر نتایج فراتحلیل به منظور کاهش خطا ارزش‌یابی می‌گردد. در این مقاله، فراتحلیل به صورت کیفی و توصیفی تحلیلی به ارائه یافته‌ها می‌پردازد. قالب و نوع ماده پژوهش این مطالعه مقالات علمی پژوهشی چاپ‌شده با موضوع مناظرات رضوی در فصلنامه فرهنگ رضوی است. فرهنگ رضوی با صاحب امتیازی بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام) به صورت فصلنامه و به زبان فارسی از سال ۱۳۹۲ آغاز به کار کرده و تاکنون ۹ دوره و ۳۴ شماره را منتشر کرده است. کمک به گسترش پژوهش فرهنگ رضوی در مراکز علمی و پژوهشی، ترویج و تعمیق فرهنگ و معارف رضوی، ارتقا و ارائه تولیدات علمی جشنواره بین المللی

امام رضا (علیه السلام)، انتشار فصلنامه‌ای معتبر و مرجع با اعتبار علمی پژوهشی در زمینه فرهنگ و معارف رضوی از جمله اهداف این فصلنامه بیان شده است.

در این بررسی، کلیدواژهٔ مناظره در تارنمای فصلنامه فرهنگ رضوی جست‌وجو شد. جامعه آماری این مطالعه نظام‌مند شامل تحقیقاتی است که در بازهٔ زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ چاپ شده که در پیوست شماره ۱ قابل مشاهده است. داده‌های موجود بر اساس چهار موضوع اصلی تلخیص شد: مشخصات عمومی، اهداف و سوالات، روش‌شناسی (متدولوژی) تحقیقات، رویکردهای کلی به مناظره. در حقیقت، این پژوهش بر آن است با تحقیق دربارهٔ پراکندگی موضوعات مطرح‌شده در فصلنامهٔ فرهنگ رضوی در حوزهٔ مناظرات امام رضا (علیه السلام) چشم‌انداز و تصویر روشنی از داده‌ها و یافته‌های علمی در این حوزه ارائه دهد تا با اتکا بر این نتایج، علاوه بر ترسیم تصویر کلی از آن‌ها و با بیان نقطه‌های ضعف و قوت، دریچه‌های جدیدی در حوزه‌های پژوهشی برای آیندگان گشوده و با مرور نظام‌مند، مانع از انجام کارهای تکراری در این زمینه شود. در حقیقت، این پژوهش بر آن است به چنین پرسش‌هایی پاسخ دهد: پژوهش‌های منتخب از نظر موضوع، اهداف، روش، چهارچوب نظری چه مولفه‌هایی را مطالعه کرده‌اند؟ پژوهش‌های مذکور از کدام زوایا تکراری و در کدام مباحث نیاز به پژوهش و بررسی بیشتر دارند؟ نتایج پژوهش‌های انجام‌شده چیست؟

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته درباره فراتحلیل مناظره‌های رضوی، نویسندگان این مقاله پیشینه‌ای مرتبط با آن نیافتند. این امر شاید بدین سبب است که تاکنون روش فراتحلیل در ایران بیشتر در علوم اجتماعی، تربیتی و روان‌شناسی و پزشکی سابقه پژوهش دارد و هنوز در الهیات پیشینه قابل توجهی ندارد و در زمینهٔ مناظرات امام رضا جزو اولین پژوهش‌هاست؛ اما در خصوص روش فراتحلیل برخی مقالات مهم خارجی عبارت است از: The concept of meta-analysis (کولیک: ۱۹۸۹)، Primary, secondary and meta-analysis of research (گلاس: ۱۹۷۶)، Reference service evaluation and meta-analysis (ساکستون: ۱۹۹۷) همچنین در خصوص پیشینهٔ مقالاتی که در مجله‌های علمی با روش فراتحلیل به موضوعات چاپ‌شده در همان مجله پرداخته‌اند که البته ارتباط موضوعی با این پژوهش ندارند، می‌توان به تحلیل محتوای مقالات فصلنامه علمی پژوهشی النهج

طی سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۹۴ (قبادی و همکاران، ۱۳۹۵)، تحلیل محتوای مقالات فصلنامه راهبرد (آخوندی، ۱۳۹۸)، تحلیل محتوای مقالات فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری ۱۳۸۵-۱۳۹۴ (غلامی، ۱۳۹۵) اشاره کرد.

۲. مناظره

راغب اصفهانی درباره معنای مناظره می‌گوید: «المناظره المباحثه و المباره فی النظر و استحضار کل ما یراه ببصیرته و النظر البحث و هو اعم من القیاس لان کل قیاس نظر و لیس کل نظر قیاسا» (راغب، ۱۴۱۲ق: ۴۹۸). او نظر را عبارت از کاوش می‌داند و می‌گوید گفت‌وگو و نکته‌بینی طرفین به صورت رودررو و به‌میان آوردن هر آنچه به آن معتقد هستند.

واژه مناظره عینا در قرآن به کار نرفته است، هرچند در برخی آیات به مجالسی اشاره شده که در حقیقت با کاربردهای مفهومی اصطلاحی مناظره یعنی گفت‌وگویی جدلی میان دو دیدگاه، بی‌ارتباط نیست. در عین حال، واژه مجادله و مشتقات آن که در برخی متون مترادف مناظره شناخته یا استعمال شده در قرآن ۲۹ بار به کار رفته و در مواردی می‌توان از آن معنای مناظره را متصور شد، هرچند بار معنایی مجادله در بعد تخصم آرا شدیدتر است (عسگری، ۱۳۹۶: ۶۱). جدال احسن از جمله این موارد است که در آیه ۴۶ سوره عنکبوت بدان اشاره شده است: «و با اهل کتاب، جز به [شیوه ای] که بهتر است، مجادله مکنید، مگر [با] کسانی از آنان که ستم کرده اند و بگوئید: «به آنچه به سوی ما نازل شده و [آنچه] به سوی شما نازل گردیده، ایمان آوردیم و خدای ما و خدای شما یکی است و ما تسلیم اویم.»»

مناظره در آغاز فنی بوده است که به یاری آن اسلام به غیرمسلمانان به‌ویژه متفکران غیرمسلمان عرضه شده و اغلب جنبه فردی داشته است. در حقیقت، می‌توان گفت که مناظره‌ها در کارمایه‌های گوناگون از روزگار پیامبر رخ داده است (مهدویان، ۱۳۸۹: ۱۴۸).

هدف مناظره همیشه بیان برتری خود بر دیگری نیست. هدف اصلی مناظره‌های رسمی رسیدن به حقیقت یک امر است؛ اما این هدف همیشه در مناظره‌ها لحاظ نمی‌شود. یکی دیگر از اهداف مناظره آموزش است؛ آموزشی غیرمستقیم که به دلیل شیوهٔ خاص مناظره در اذهان ماندگار است (مصلائی‌پور، ۱۳۹۲: ۸۹).

۲-۱. فراتحلیل

مسائل پژوهشی در علوم طبیعی، فیزیکی و زیست‌شناختی اغلب به صورت شفاف تعریف و با بهره‌گیری از فنون و روش‌های درست و پذیرفته‌شده آزمون می‌شود. این ویژگی‌ها در این علوم باعث می‌شود پاسخ‌هایی که به پرسش‌های پژوهشی داده می‌شود، سر راست و منظم بوده و به شیوه‌های منطقی و بی‌پای روی هم انباشته و در نهایت منجر به درک تجربی در این علوم شود. چون در علوم اجتماعی و انسانی تبیین رفتار انسان غالباً دشوارتر است، کنترل محیط پژوهش سخت بوده و تعاریف پذیرفته‌شده عمومی اغلب در دسترس نیست. روش‌ها، فنون و خصوصیات نمونه‌گیری نیز از مطالعه‌ای به مطالعهٔ دیگر متفاوت است. این امر سبب شده انبوهی از پژوهش‌های این علوم روی هم انباشته شود؛ بنابراین نیاز به ابزاری برای سر در آوردن و یک‌دست کردن این تلاش‌های عالمانه بلا استفاده در علوم انسانی احساس می‌شود (انتظاری، ۱۳۹۲: ۱۵-۱۶). روش فراتحلیل محقق را متوجه می‌کند که زمینه‌های پژوهش‌های بعدی بهتر است چه چیزی باشد. در واقع فراتحلیل برای ما روشن می‌کند موضوع را تا چه اندازه شناخته‌ایم. هدف فراتحلیل گر مقایسهٔ مطالعات از لحاظ نتایج حاصل و ترکیب نتایج آن‌ها به منظور به‌دست آوردن برداشت کلی و مقرون به واقعیت است (هومن، ۱۳۹۸: ۲۴). فراتحلیل امکان دیدن درونمای یک عمل پژوهشی، نزدیکی و انس بیشتر با داده‌ها، تمرین دقت و ظرافت و باریک‌بینی در پژوهش (قاضی طباطبایی و وودادهیر، ۱۳۸۹: ۵۷)، تسهیل بررسی تفاوت‌های موجود در یک موضوع پژوهش را فراهم می‌کند. هدف در فراتحلیل یکپارچه‌سازی پژوهش‌های انجام‌شده و به‌دست آوردن نتیجه منسجم از آن‌هاست و اینکه معلوم کند تا چه حد اصحاب پژوهش در موضوع خاصی انسجام اندیشه دارند (رضایان، ۱۳۹۶: ۳۷).

قدیمی‌ترین روش ترکیب نتایج و سر درآوردن از پژوهش‌ها مرور روایت‌گونه (فراتحلیل کیفی) است. مرور روایت با ویژگی‌هایی چون ادبی، کیفی، غیرکمی و بلاغی توصیف شده است (انتظاری، ۱۳۹۲: ۱۸). از جمله نقدهایی که بر این روش طرح شده، ذهنی بودن آن است. مک فیل معتقد است در مرور روایت ذهنیت مرورگر ممکن است اثر بزرگی بر فرایند مرور بگذارد و همچنین در دیدگاه گلاس، زمانی که حجم مطالعات زیاد شود، ترکیب آن‌ها به این شیوه بسیار سخت بوده و مرورگر را زمین‌گیر می‌کند (انتظاری، ۱۳۹۲: ۱۸).

مراحل اجرای فراتحلیل با رویکرد کلاسیک را می‌توان این‌گونه مرور کرد؛ طراحی پژوهش، نمونه‌گیری، جمع‌آوری داده‌ها، بحث و نتیجه‌گیری و جمع‌بندی از تحلیل یافته‌ها و ارائه پیشنهاد.

۲-۲. یافته‌های پژوهش

مولفه‌های مد نظر این پژوهش بر اساس یافته‌های طبقه‌بندی شده در سه بخش مشخصات عمومی، روش‌شناسی و رویکردهای کلی مقالات (متغیرها) طراحی شده است که در ادامه ارائه می‌شود. شایان ذکر است در خصوص فراوانی موضوع مناظره رضوی و سال انتشار مقالات در مجله، سال ۹۷ بیشترین و سال ۹۵ کمترین تعداد مقاله در موضوع مذکور به چاپ رسیده است. در سال ۹۳ نیز مقاله‌ای در این موضوع در مجله فرهنگ رضوی به چاپ نرسیده است. فراوانی مقالات چاپ شده در موضوع مد نظر در مجله فرهنگ رضوی در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است. همچنین در خصوص ارتباط میان ۲۰ مقاله منتخب و اهداف این فصلنامه باید گفت تمامی مقاله‌های چاپ شده هم‌راستا با اهداف نشریه بوده است.

جدول ۱- سال انتشار و تعداد مقالات چاپ‌شده درباره مناظرات رضوی

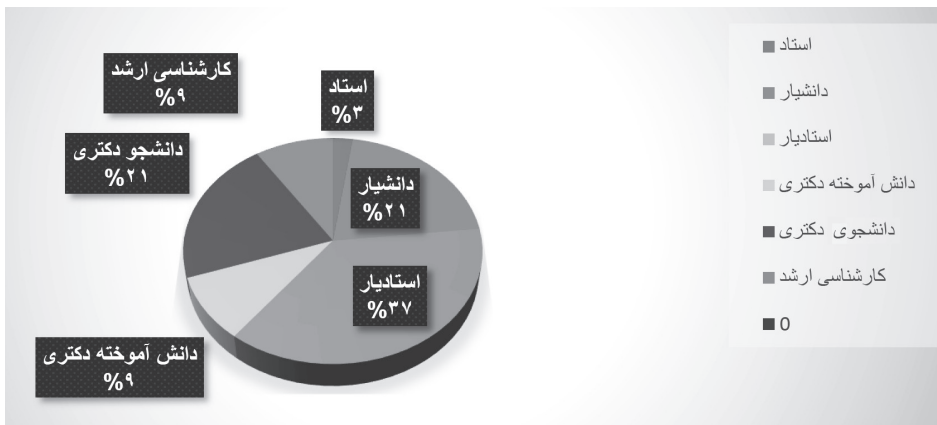
ردیف	سال انتشار	فراوانی
۱	۹۲	۲
۲	۹۴	۲
۳	۹۵	۱
۴	۹۶	۴
۵	۹۷	۶
۶	۹۸	۳
۷	۹۹	۲

۲-۳. مشخصات عمومی

در این بخش داده‌ها بر اساس مرتبه علمی، جغرافیا و جنسیت نویسندگان استخراج و طبقه‌بندی شده است.

۲-۳-۱. مرتبه علمی نویسندگان مقالات

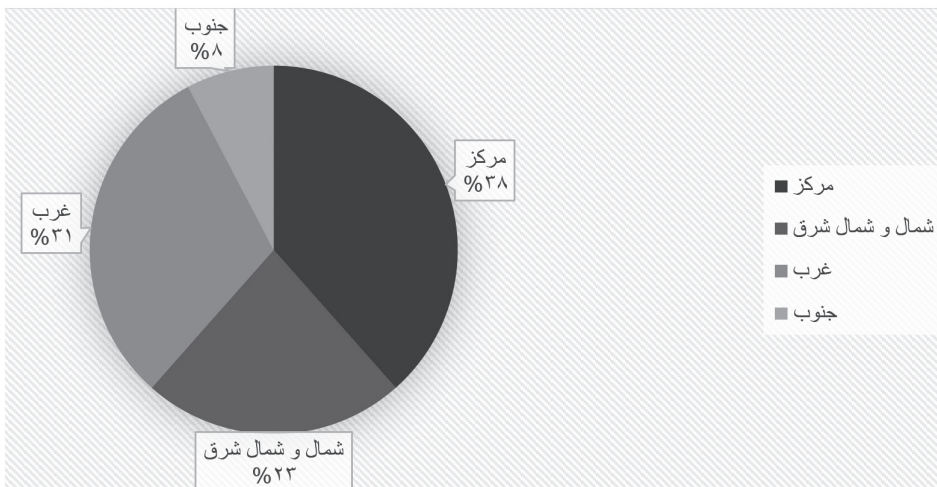
بین ۴۴ نفر نویسنده مقاله‌های بررسی‌شده، نویسندگان با درجه علمی استادیار بیشترین و استاد کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. پس از این مرتبه علمی، دانشجو دکترا و دانشیار به‌طور مساوی ۲۱ درصد نویسندگان این مقالات را تشکیل می‌دهند. در رتبه بعدی دانش‌آموخته دکترا و کارشناسی ارشد ۹ درصد آمار نویسندگان مقالات را به خود اختصاص داده‌اند. فراوانی سطح دانش‌آموختگی نویسندگان مقالات در جدول ۲ ترسیم شده است.

نمودار ۱- مرتبه علمی نویسندگان مقالات

۲-۳-۲. جغرافیای نویسندگان

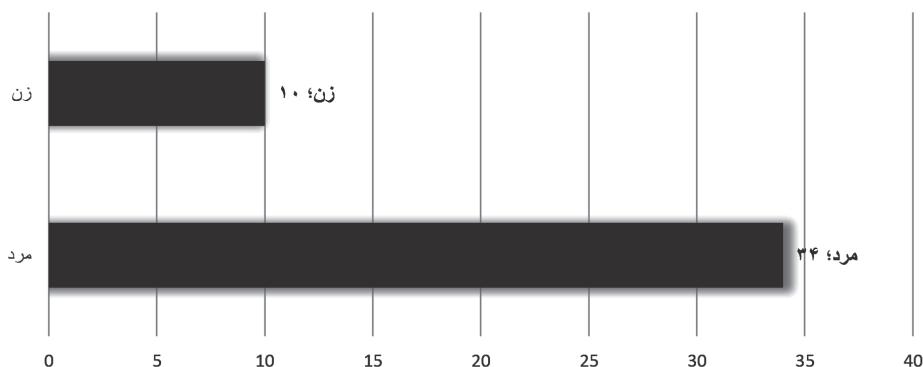
پراکندگی مطالعات بر اساس جدول ۳ نشان می‌دهد که به ترتیب استان‌های مرکزی، شمال شرقی و شرق و پس از آن غرب و جنوب بیشتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. به نظر می‌رسد این پراکندگی بیشتر معطوف به دانشگاه‌های محل تحصیل نویسندگان مقالات است.

نمودار ۲- جغرافیا نویسندگان

۲-۳-۳. جنسیت نویسندگان

در بررسی جنسیت مولفان پژوهش‌های مورد مطالعه مشخص شد که از میان تعداد ۴۴ نویسنده، ۳۴ نفر آن متعلق به مردان و ۱۰ نفر به زنان اختصاص دارد که در جدول ۴ به آن اشاره شده است، به طوری که ۸۵ درصد محققان را مردان و ۱۵ درصد را زنان تشکیل می‌دهد. شایان ذکر است بیشتر مقالات، نویسنده همکار دارد و ملاک در شمارش تمامی آنان بوده است؛ بنابراین ملاحظه می‌شود موضوع مناظرات رضوی بیشتر مورد علاقه و توجه مردان بوده است.

نمودار ۳- جنسیت نویسندگان مقالات بر اساس تعداد نفرات

۲-۴. روش‌شناسی پژوهش‌های مطالعه‌شده

۲-۴-۱. روش‌شناسی تحقیق

بررسی و دسته‌بندی روش‌شناسی به کار رفته در تحقیقات حاکی است که ۱۶ مقاله از روش توصیفی تحلیلی و دو مقاله از روش تحلیل گفتمان استفاده کرده‌اند (جدول ۵). در میان ۲۰ متن بررسی شده، در یک مقاله نیز اشاره صریحی به روش پژوهش نشده است؛ بنابراین ملاحظه می‌شود که در حوزه مورد بررسی روش توصیفی تحلیلی مانند اکثر

تحقیقات در حوزه الهیات و ادبیات تسلط داشته و استفاده از روش پیمایشی / کمی یا دیگر روش‌های جدید در علوم انسانی کمترین فراوانی را داشته است.

جدول ۲- روش‌شناسی تحقیق

	روش پژوهش	درصد	فراوانی
۱	توصیفی تحلیلی	۸۰	۱۶
۲	تحلیل گفتمان	۱۰	۲
۳	اشاره نکردن به روش	۱۰	۲

۲-۴-۲. رویکردهای پژوهش

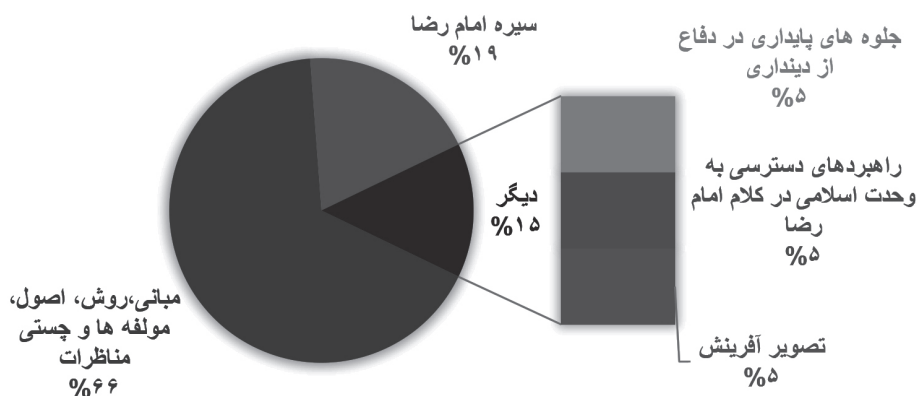
در بررسی رویکرد روش‌شناختی تحقیقات مورد مطالعه و با استناد به جدول شماره ۶ مشخص شد که رویکردهای این پژوهش به سه دسته؛ الف. رویکرد فرهنگی، دینی و سیاسی ب. زبان‌شناسی و ج. ادبی قابل تقسیم است که رویکرد فرهنگی، دینی و سیاسی با ۷۸ درصد بیشترین فراوانی را دارد. رویکرد زبان‌شناسی ۱۵ درصد و رویکرد ادبی با ۷ درصد کمترین توجه را داشته است.

جدول ۳- رویکردهای پژوهش

	رویکردها	درصد	فراوانی
۱	فرهنگی، دینی و سیاسی	۷۸	۱۶
۲	زبان‌شناسی	۱۵	۳
۳	ادبی	۷	۱

۲-۴-۳. اهداف و سوالات تحقیق

بررسی و طبقه‌بندی سوالات و فرضیات پژوهش‌ها حاکی است که ۱۴ فقره از آن‌ها به اصول کلی حاکم بر مناظرات نظیر روش‌شناسی، اهداف، مبانی، محورهای تربیتی مناظره، آزاداندیشی در مناظره و ... متمرکز شده است. چهار فقره از این مقالات درباره سیره امام رضا (علیه السلام) طرح پرسش داشته‌اند؛ اما در خلال آن به مناظره‌های رضوی نیز پرداخته‌اند. سه فقره دیگر موضوع مستقل، اما مرتبط با مناظره‌های رضوی دارند. این نتیجه نشان می‌دهد مسئله (پروپلماتیک) اکثر این پژوهش‌ها (۸۰ درصد این مقالات) ترسیم اصول کلی مناظرات رضوی است. جزئیات بیشتر این تقسیم‌بندی در جدول ۷ قابل مشاهده است.

نمودار ۴- مقوله‌بندی اهداف و سوالات تحقیق

۲-۵. انواع متغیرهای بررسی‌شده یا رویکرد کلی مقالات در مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)

در یک نگاه کلی و بر اساس شیوه فراتحلیل و پردازش داده‌های جمع‌شده می‌توان محتوای مقالات منتخب را در موضوع اصول کلی مناظره‌های امام رضا به سه بخش اصول اخلاقی، اصول علمی و اصول فنی تقسیم کرد که به ترتیب اصول علمی ۴۷ درصد، اصول اخلاقی ۲۹ درصد و اصول فنی ۲۴ درصد از اصول کلی مناظره‌های رضوی

در مقالات منتخب این پژوهش را تشکیل می دهد (جدول شماره ۸).

جدول ۴- فراوانی اصول کلی مناظرات در مقالات منتخب

مولفه های کلی مناظرات رضوی	درصد
اصول علمی	۴۷
اصول اخلاقی	۲۹
اصول فنی	۲۴

در نگاه نویسندگان مقالات مناظره های رضوی، اصول علمی نسبت به دیگر موارد توجه نویسندگان را بیشتر به خود جلب کرده ا و یا این بخش از مناظرات امام رضا پررنگ تر بوده است. همان گونه که در جدول ۹ اشاره شده، از جمله مولفه های مطرح شده درباره اصول علمی ناظر بر مناظرات رضوی این موارد است: به دست آوردن مبانی طرف مقابل و استفاده بجا از آن (مخاطب شناسی)، تسلط بر علوم و زبان های مختلف (منابع مستند)، اقناع مخاطب (جدال احسن، پرهیز از مغالطه، انسجام در کلام، بیان تمثیل، استعاره، تشبیه، بهره گیری از برهان)، تکیه بر اصول مشترک ادیان، تاکید بر عقل، استفاده از روش پرسشی، تاکید بر مبانی اساسی اسلام) و تبلیغ معرف دینی جایگاه و مقام اهل بیت)، روش تفسیری قرآن به قرآن و استناد به آیات قرآن، روایات و سیره نبوی (جری و تطبیق، بیان مصداق آیات، بیان تمثیل و...). فراوانی هر کدام از این مولفه ها در جدول ۸ قابل مشاهده است. شایان ذکر است در برخی مقالات، مواردی به عنوان آسیب های علمی شناخته شده بودند که روشن است برخی از ویژگی های عکس این مولفه ها را در نظر گرفته بودند همانند: مغالطه در بحث، تکیه بر اصول غیرمشترک، نداشتن نظم و ساختار منطقی و ممانعت از پرسش آزاد.

جدول ۵- فراوانی اصول علمی حاکم بر مناظرات بر اساس مقالات منتخب

ردیف	مولفه‌های اصول علمی در مناظرات	درصد	فراوانی
۱	به دست آوردن مبانی طرف مقابل و استفاده به جا از آن	۲۱	۱۵
۲	تسلط بر علوم و زبان های مختلف	۱۵	۱۱
۳	اقتناع مخاطب (جدال احسن، پرهیز از مغالطه، بهره گیری از برهان، انسجام در کلام)	۲۷	۲۰
۴	تکیه بر اصول مشترک ادیان	۱۱	۸
۵	تاکید بر عقل	۱۱	۸
۶	استفاده از روش پرسشی	۷	۵
۷	تاکید بر مبانی اساسی اسلام	۵	۴
۸	روش تفسیری قرآن به قرآن و استناد به آیات قرآن، روایات و سیره نبوی	۳	۲

در اصول اخلاقی پربسامدترین مولفه‌ها عبارت است از: تکریم طرف مناظره (انصاف، ادب، عدالت) پرهیز از تحقیر، توهین و تخطئه افراد، برخورداری از آزادگی و روح علمی، داشتن سعه صدر، مدارا و تسامح و همزیستی مسالمت‌آمیز با ادیان.

در این میان، تکریم طرف مناظره با فراوانی ۲۷ درصد بیشترین تکرار را در پژوهش‌های انجام شده داشته است. توزیع میزان فراوانی و درصد این موضوعات در جدول ۱۰ ترسیم شده است.

جدول ۶- فراوانی اصول اخلاقی حاکم بر مناظرات بر اساس مقالات منتخب

ردیف	مولفه‌های اصول اخلاقی در مناظرات	درصد	فراوانی
۱	تکریم طرف مناظره	۲۷	۱۹
۲	پرهیز از تحقیر، توهین و تخطئه افراد	۲۲	۱۵

۳	بر خور داری از آزادگی و روح علمی	۲۱ ۱۵
۴	داشتن سعه صدر	۱۶ ۱۱
۵	مدارا و تسامح و همزیستی مسالمت آمیز با ادیان	۱۴ ۱۰

با استناد به جدول ۱۱ در بخش فنی اصول کلی ناظر بر مناظره های رضوی، مدیریت و سازمان دهی صحیح جلسه، وضو گرفتن و تقویت جسم، عنایت به احکام الهی (اقامه نماز)، محیط آرام است که به صورت پراکنده فقط در دو مقاله به آن ها اشاره شده است.

جدول ۷ - اصول فنی حاکم بر مناظرات بر اساس مقالات منتخب

ردیف	مولفه های اصول فنی در مناظرات
۱	مدیریت و سازمان دهی صحیح جلسه
۲	وضو گرفتن و تقویت جسم
۳	عنایت به احکام الهی (اقامه نماز)
۴	محیط آرام

پیوست ۱

فهرست پژوهش‌های وارد شده در فراتحلیل

شماره و سال چاپ فصلنامه	جغرافیا	نویسندگان	عنوان مقاله	
سال هشتم شماره ۲۹ بهار ۱۳۹۹	دانشگاه فردوسی مشهد	سیدعلی مشهدی، سید حسین سیدموسوی وحیده فخار نوغانی	تبیین علم پیشین الهی به ذات در روایت عمران صابی	۱
سال هشتم شماره ۲۹ بهار ۱۳۹۹	دانشگاه اراک	اصغر طهماسبی بلداجی، سید ابراهیم مرتضوی	واکاوی رهاوردهای غائی مناظرات رضوی و کاربست آن‌ها در عصر حاضر	۲
سال هفتم شماره ۲۸ زمستان ۱۳۹۸	دانشگاه امام صادق	ناصر جمالزاده، حامد کیانی، مجاهد محمد حکیمی	قدرت نرم در سیرهٔ رضوی	۳
سال هفتم شماره ۲۶ تابستان ۱۳۹۸	دانشگاه کوثر بجنورد	محمد غفوری فر، علیرضا حسینی	مؤلفه‌های گفتمان مبتنی بر آزاداندیشی در مناظره‌های رضوی؛ راهبردی آرمانی برای آسیب‌شناسی چالش‌ها و موانع تحقق کرسی‌های آزاداندیشی	۴
سال هفتم شماره ۲۵ بهار ۱۳۹۸	دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی دانشکده اصول الدین قم	ولی‌الله نقی پورفر، عبدالرضا زاهدی، یعقوب فتحی	سیرهٔ تعلیمی- تربیتی امام رضا (علیه السلام) در مناظره با اصحاب ادیان و مذاهب	۵
سال ششم شماره ۲۴ زمستان ۱۳۹۷	دانشگاه شیراز	مرتضی رحیمی، سمیه سلیمانی	جدال احسن از دیدگاه امام رضا (علیه السلام)	۶

۷	راهبردهای دستیابی به بینش وحدت اسلامی در کلام رضوی	فاطمه معتمدلنگرودی، محمد رضا بارانی	دانشگاه الزهرا	سال ششم شماره ۲۳ پاییز ۱۳۹۷
۸	مؤلفه‌های مناظره‌های علمی امام رضا (علیه السلام): الگویی برتر برای آزاداندیشی دینی و نشر اسلام در دنیای معاصر	علیرضا حسینی، محمد غفوری فر، حامد علیزاده، مهدی آریانفر	دانشگاه کوثر بجنورد دانشگاه فردوسی مشهد دانشکده علوم قرآنی بجنورد	سال ششم شماره ۲۲ تابستان ۱۳۹۷
۹	بررسی ابزارها، آداب، زمینه‌ها و تکنیک‌های تبلیغ در فرهنگ رضوی	سیاوش یاری، مهدی اکبرنژاد، پیمان صالحی	دانشگاه ایلام	سال ششم شماره ۲۱ بهار ۱۳۹۷
۱۰	آسیب‌شناسی مناظره بر اساس الگوی مناظرات امام رضا (علیه السلام)	امید ابراهیمی، دل آرام محمدی	دانشگاه تبریز	سال ششم شماره ۲۱ بهار ۱۳۹۷
۱۱	جلوه‌های پایداری در مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) و سروده‌های صفارزاده و گرمارودی	ابراهیم رحیمی زنگنه، خلیل بیگزاده	دانشگاه رازی	سال ششم شماره ۲۱ بهار ۱۳۹۷
۱۲	روش‌شناسی استدلال‌های امام رضا (علیه السلام) به آیات ولایت در مناظره با علمای مرو	جواد فرامرزی، میثم خلیلی	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده آمل دانشگاه میبد	سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

۱۳	تحلیل گفتمان ادیان در مناظره امام رضا (علیه السلام) با علمای دین مسیح و یهود	انسیه خزعلی، زری انصاری نیا	دانشگاه الزهراء	سال پنجم شماره ۱۹ پاییز ۱۳۹۶
۱۴	اخلاق و مهارت‌های مناظره در مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) (مطالعه موردی: مناظره امام رضا (علیه السلام) با متکلمان ادیان و مذاهب)	کاووس روحی برندق	دانشگاه تربیت مدرس	سال پنجم شماره ۱۸ پاییز ۱۳۹۶
۱۵	روش‌های آموزشی در سیره رضوی و دلالت‌های آن برای تربیت عقلانی در دانشگاه فرهنگیان	سیده محدثه دهقان سرخ‌آبادی، انسی کرامتی	دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید هاشمی نژاد مشهد	سال پنجم شماره ۱۷ تابستان ۱۳۹۶
۱۶	تحلیل گفتمان مناظره‌ها و مجادله‌های حضرت رضا (علیه السلام) با دگرهای گفتمانی (مبانی قرآنی کلامی ساخت‌بندی هویت اسلامی)	منصور میراحمدی، امیررضائی‌پناه	دانشگاه شهید بهشتی	سال چهارم شماره ۱۴ تابستان ۱۳۹۵
۱۷	تصویر آفرینش در مناظره عمران صابی با امام رضا (علیه السلام)	جواد شمسی، عباس جوارشکیان	فردوسی مشهد	سال چهارم شماره ۱۳ بهار ۱۳۹۵
۱۸	اصول علمی و اخلاقی مناظره های رضوی	فریبا رضازاده کهنگی، علیرضا فارسی نژاد	دانشگاه مازندران دانشگاه شیراز	سال سوم شماره ۹ بهار ۱۳۹۴
۱۹	اصول مناظره و آزاداندیشی با تکیه بر مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)	عباس مصلاهی پور، مریم سلیمی	دانشگاه امام صادق دانشگاه مذاهب اسلامی	سال اول شماره ۳ پاییز ۱۳۹۲

۲۰	تحلیل گفتمان مناظره های امام رضا (علیه السلام)	حسن مجیدی	دانشگاه امام صادق (علیه السلام)	سال اول شماره ۲ تابستان ۱۳۹۲
----	---	-----------	------------------------------------	---------------------------------

نتیجه گیری

این پژوهش بر اساس بیست مقاله منتخب در فصلنامه فرهنگ رضوی با موضوع مناظرات رضوی با روش فراتحلیل کیفی به مرور نظامند این مقالات پرداخته است. فراتحلیل تحلیل تحلیلهاست. در حقیقت فراتحلیل گر یک تصویر کلی از فعالیت های پژوهشی در یک موضوع را به پژوهشگران نشان می دهد و با خواندن یک مقاله فراتحلیل به جای خواندن چندین مقاله در یک موضوع تحلیل تمامی مقالات را در آن موضوع با یک مقاله می توان به دست آورد. این مرور نظام مند سبب ساز تمرکز دقیق و منطقی به یک موضوع می شود و معلوم می کند تا چه حد اصحاب پژوهش در یک موضوع خاص انسجام اندیشه دارند. گزارش های متعددی از مناظرات رضوی در درازنای تاریخ بر جای مانده است که محققان و پژوهشگران با رویکردی مسئله محور، از زوایای مختلف آنها را مورد کاوش قرار داده اند. کیفیت مناظرات رضوی با مجموعه گفتمان های رقیب، می تواند الگویی عملی مناسبی برای گفت و گوهای ملی و بین المللی در دوران حاضر باشد. نتایج مرور نظام مند مقالات منتخب این پژوهش نشان داد:

۱. نابرابری سهم جنسیتی نویسندگان مقالات را می توان با دغدغه های فکری افراد به موضوع مورد مطالعه مرتبط دانست.
۲. پراکندگی مطالعات نشان از این دارد که به ترتیب استان های مرکزی، شمال شرقی و شرق و پس از آن غرب و جنوب بیشتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است که به نظر می رسد این پراکندگی بیشتر معطوف به دانشگاه های محل تحصیل آن ها است.
۳. از نظر روش پژوهش در بخش اعظم مقاله ها به ذکر کلمه توصیفی تحلیلی اکتفا شده است، بی آنکه نویسندگان علت انتخاب این روش و یا ضعف های احتمالی آن اشاره کنند.
۴. اکثر مقالات منتخب، بر موضوعاتی نظیر به اصول کلی حاکم بر مناظرات نظیر

روش‌شناسی، اهداف، مبانی، محورهای تربیتی مناظره، آزاداندیشی در مناظره و... متمرکز شده است.

۵. به نظر می‌رسد ضعف عمومی تحقیقات منتخب این پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر آنها از نظر اصول کلی ناظر بر مناظرات رضوی دارای مولفه‌های ثابتی هستند که در مقالات تکرار شده‌اند، برخی با عناوین یکسان و بخش کمتر با مولفه‌های مشابه و هم معنا و مضمون. براین اساس برخی موضوعات پیشنهادی برای تحقیق و بررسی در این باره از این قرار است: الف) با وجود آنکه برخی در اعتبار مناظرات امام رضا تردید دارند اما این مناظرات همواره در مطالعات دینی اهمیت ویژه‌ای داشته و مورد استناد پژوهشگران قرار گرفته است. از این رو پیشنهاد می‌شود محققان مناظره‌های امام رضا از نظر متنی و سندی مورد بررسی قرار گیرد و یا با متون منقول در کتب تاریخی مقایسه شده و متون مناظره در سایر کتب تاریخی بازسازی شوند. ب) به نظر می‌رسد مقایسه مناظره‌های انتخاباتی رسانه ملی با مناظره‌های امام رضا و مقایسه نقاط ضعف و قوت آنها از جمله موضوعات کاربردی و به روز است. همچنین مقایسه اخلاق مناظره در حکومت اسلامی با سایر ادیان و تبیین الگویی جامع در این موضوع بسیار راهگشا باشد. ج) از موضوعات کمتر توجه شده در مناظرات رضوی موضوع علم بلاغت (صنایع لفظی و معنوی) و نکات ادبی است. پژوهش‌هایی که از نظر ادبی مناظرات رضوی را دقیق‌تر مورد کاوش قرار دهد.

۶. بر اساس پردازش داده‌های جمع شده می‌توان محتوای مقالات منتخب را در موضوع اصول کلی مناظره‌های امام رضا به سه بخش اصول اخلاقی، اصول علمی و اصول فنی تقسیم نمود که اصول علمی نسبت به سایر موارد بیشتر مورد توجه نویسندگان مقالات منتخب این پژوهش بوده است. از جمله مولفه‌های مطرح شده درباره مولفه‌های اصول علمی ناظر بر مناظرات رضوی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: به دست آوردن مبانی طرف مقابل و استفاده به جا از آن، تسلط بر علوم و زبانهای مختلف (منابع مستند)، اقناع مخاطب (جدال احسن، پرهیز از مغالطه، انسجام در کلام، بیان تمثیل، استعاره، تشبیه، بهره‌گیری از برهان)، تکیه بر اصول مشترک ادیان، تاکید بر عقل، استفاده از روش پرسشی، تاکید بر مبانی اساسی اسلام) و تبلیغ معرف دینی جایگاه و مقام اهل بیت)،

روش تفسیری قرآن به قرآن و استناد به آیات قرآن، روایات و سیره نبوی. درباره اصول اخلاقی پربسامدترین مولفه‌ها به ترتیب بیشترین تکرار عبارتند از: تکریم طرف مناظره (انصاف، ادب، عدالت..). پرهیز از تحقیر، توهین و تخطئه افراد، برخورداری از آزادگی و روح علمی، داشتن سعه صدر، مدارا و تسامح و همزیستی مسالمت آمیز با ادیان. در بخش مولفه‌های فنی اصول کلی ناظر بر مناظره‌های رضوی، مدیریت و سازمان دهی صحیح جلسه، وضو گرفتن و تقویت جسم، عنایت به احکام الهی (اقامه نماز)، محیط آرام.

۷. برخی از مولفه‌های در تعدادی از مقالات از حیث نفی و اثبات تکرار شده اند، یعنی در برخی مقالات داشتن آن صفات منعکس گردیده و در برخی مقالات از حیث آسیب شناسی انجام آنها نفی شده است که به نظر می‌رسد این موضوع بدین روش تکراری باشد. برای نمونه در مولفه‌های علمی، نویسندگان به عدم مغالطه در بحث، تکیه بر اصول مشترک و داشتن نظم و ساختار اشاره کرده‌اند و در مقاله‌ای دیگر در بحثی با عنوان آسیب شناسی علمی مناظرات به مغالطه در بحث، تکیه بر اصول غیر مشترک و نداشتن نظم و ساختار منطقی ذکر شده است. که کاملاً مثل هم هستند اما از نقطه مقابل آنها به بحث پرداخته اند.

۸. محققان در برخی از مقالات به مجموع مناظره‌های شکل دهنده‌ی پژوهش خود اشاره‌ای نکرده‌اند، که شایسته است برای اشراف دقیق تر به بستر پژوهش به صراحت به هر یک از آنها اشاره شود.

۹. تحلیل گفتمان (زیر شاخه زبان شناسی) مناظرات رضوی، با توجه به نبودن روش تحقیق آن از جمله موضوعاتی است که شایسته است پژوهشگران توجه بیشتری به آن داشته باشند. در این بیست مقاله منتخب در دو مقاله به این موضوع پرداخته شده است. (مجیدی، تحلیل گفتمان مناظرات امام رضا، ۱۳۹۲؛ خزعلی، تحلیل گفتمان ادیان در مناظره امام رضا با علمای دین مسیح و یهود، ۱۳۹۶)

۱۰. درباره مناظره‌های رضوی، از جمله موضوعاتی که تا کنون بدان توجه نشده عقاید مخاطبان این مناظرات است، از این جهت که امام رضا (علیه السلام) با کدامیک از عقاید آنها به مناظره می‌پردازد؟ عقاید کلاسیک یهودیت و مسیحیت یا عقاید خود آنها؟

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. ترجمه مهدی فولادوند.
- انتظاری علی، مهری نادر. (۱۳۹۲). *درآمدی بر فراتحلیل* (با نیم نگاهی به قابلیت فراتحلیل در پژوهش‌های علوم اجتماعی در ایران). تهران: جامعه‌شناسان.
- آخوندی، عباس. (۱۳۹۸). «تحلیل محتوای مقالات فصلنامه راهبرد». *راهبرد*. شماره ۹۱. صص: ۱۶۷-۱۹۶.
- حسینی، علیرضا؛ غفوری فر، محمد؛ علیزاده، حامد؛ آریانفر، مهدی. (۱۳۹۷). «مؤلفه‌های علمی مناظره‌های امام رضا: الگویی برتر برای آزاداندیشی دینی و نشر اسلام در دنیای معاصر». *فرهنگ رضوی*. دوره ۶. شماره ۲۲. صص: ۱۷۷-۱۴۹.
- دلاور، علی. (۱۳۹۹). *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*. تهران: انتشارات رشد.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق، بیروت: دار العلم الدار الشامیه.
- رضایان، فیروز؛ ستاری دولت آباد، امیر. (۱۳۹۶). «فرا تحلیل (کاربرد روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی)». *رشد آموزش علوم اجتماعی*. دوره بیستم. شماره ۱(۷۴). صص: ۳۴-۳۷.
- روحی برندق، کاووس. (۱۳۹۶). «اخلاق و مهارت‌های مناظره در مناظره‌های امام رضا: مطالعه موردی مناظره امام رضا با متکلمان ادیان و مذاهب». *فرهنگ رضوی*. دوره ۵. شماره ۱۸. صص: ۷-۳۵.
- عابدی، احمد؛ عربی، حمیدرضا؛ محمدزاده، فاطمه. (۱۳۸۵). «درآمدی بر روش فراتحلیل در تحقیقات آموزشی». *روش‌شناسی علوم انسانی*. سال ۱۲. شماره ۴۹. صص: ۱۲۲-۱۴۰.
- عسگری احمد؛ اشتیری تفرشی، علیرضا؛ برزگر کلمیشی، ولی اله؛ احمدوند، فاطمه. (۱۳۹۶). «تحولات مفهومی و تاریخی دو اصطلاح «مناظره» و «مذاکره» در قرون نخستین اسلامی». *مطالعات تاریخ فرهنگی*. سال هشتم. شماره ۳۲. صص: ۵۹-۸۰.
- غلامی، طاهره. (۱۳۹۵). «تحلیل محتوای مقالات فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری (۱۳۸۵-۱۳۹۴)». *اخلاق در علوم و فناوری*. سال ۱۱. شماره ۱. صص: ۲۹-۳۸.
- قاضی طباطبایی، محمود؛ ودادهیر، ابوعلی. (۱۳۸۹). *فرا تحلیل در پژوهش‌های اجتماعی رفتاری*. تهران: جامعه‌شناسان.
- قبادی، مریم؛ صدیقه، محمد اسماعیل؛ میرحسینی، زهره. (۱۳۹۵). «تحلیل محتوای مقالات فصلنامه علمی پژوهشی النهج طی سال‌های ۱۳۹۴-۱۳۸۹». *النهج*. شماره ۴۹. صص: ۸۵-۱۰۴.
- مشکینی، ابوالفضل؛ مرشدی، بهنام؛ محمدی، محسن. (۱۳۹۸). «فرا تحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مطالعات شهر ایرانی-اسلامی». *پژوهش‌های معماری اسلامی*. شماره ۲۴. صص: ۱۲۵-۱۵۱.
- مصالایی پور، عباس؛ مریم سلیمی. (۱۳۹۲). «اصول مناظره و آزاداندیشی با تکیه بر مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. سال اول. شماره سوم. صص: ۸۹-۱۱۵.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۸). *مناظرات تاریخی امام رضا با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مهدویان، محبوب؛ کبری رحیم زاده. (۱۳۸۹). «شیوه آموزشی مناظره در قرآن و سنت». *منهاج*. سال ۶. شماره ۱۰. صص: ۱۴۳-۱۵۹.
- نقی پورفر، ولی الله؛ زاهدی، عبدالرضا؛ فتیحی، یعقوب. (۱۳۹۸). «سیره تعلیمی تربیتی امام رضا در مناظره با اصحاب ادیان». *فرهنگ رضوی*. سال ۷. شماره ۲۵. صص: ۱۸۳-۲۱۳.

- نیازی، سیمین. (۱۳۸۰). بررسی گرایش‌های موضوعی کتابداری و اطلاع‌رسانی در سال‌های ۱۳۴۴-۱۳۴۷. کتاب. شماره ۴۵. صص: ۵۲-۶۱.
- هومن، حیدر علی. (۱۳۹۸). راهنمای عملی فراتحلیل در پژوهش علمی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات سمت.

منابع لاتین

- Glass, G. V. 1976. Primary, secondary and meta-analysis of research. Educational Researcher, 8-3 : (10)5.
- Kulik, J. A. & C. L. C. Kulik. 1989. The concept of meta-analysis. International Journal of Educational Research, 340-227 : (3) 13.
- Saxton, M. L. 1997. Reference service evaluation and meta-analysis: findings and methodological issues. Library Quarterly, 89-267 : (3) 67.